

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ
З ОБМЕЖЕНИМИ ПСИХОФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИSOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF SENIOR PRE-SCHOOL
STUDENTS WITH LIMITED PSYCHO-PHYSICAL CAPABILITIES

Стаття присвячена теоретичному та практичному аналізу вивчення проблеми психологічних особливостей соціально-психологічної адаптації старших дошкільників з обмеженими психофізичними можливостями. Надається характеристика поняття шкільної адаптації. Аналізується специфіка адаптаційного періоду в загальноосвітньому дошкільному закладі. Розкриваються чинники, що призводять до проявів дезадаптації в дітей-дошкільників з обмеженими психофізичними можливостями. Обґрунтовуються шляхи психолого-педагогічного супроводу дітей з обмеженими психофізичними можливостями. Наголошується, що психологічний аспект адаптації полягає в пристосуванні особистості до потреб суспільства з урахуванням власних мотивів інтересів. Соціалізацією особистості є процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження її як особистості, включення в суспільне життя як активної й діючої сили. Соціально-психологічна адаптація особи є процесом придбання нею певного статусу, оволодіння тими або іншими соціально-психологічними ролевими функціями. У процесі соціально-психологічної адаптації особа прагне досягти гармонії між внутрішніми та зовнішніми умовами життя й діяльності. У міру здійснення такої адаптації підвищується адаптованість особи, за повноти якої досягається адекватність психічної діяльності людини заданим умовам середовища та її діяльності в тих або інших обставинах. Аналізуються методичні засади дослідження психологічних особливостей соціально-психологічної адаптації старших дошкільників з обмеженими психофізичними можливостями, де цей психодіагностичний комплекс методик усебічно діагностує особливості соціально-психологічної адаптації дітей. Проаналізовано організацію емпіричного дослідження й результати психодіагностики психологічних особливостей соціально-психологічної адаптації старших дошкільників з обмеженими психофізичними можливостями: визначення рівня тривожності, адаптації й самооцінки старших дошкільників, аналіз стану емоційного ставлення дітей дошкільного віку до закладу освіти, особливостей самооцінки психічних якостей та емоційного ставлення до закладу дошкільної освіти дітей-дошкільників із різним рівнем тривожності.

Ключові слова: старший дошкільний вік, адаптація, соціально-психологічна адаптація, обмежені психофізичні можливості,

рівень тривожності, рівень адаптації, рівень самооцінки, емоційне ставлення.

The article is devoted to the theoretical and practical analysis of the problem of studying the psychological features of the socio-psychological adaptation of older preschoolers with limited psychophysical capabilities. The concept of school adaptation is characterized. The specifics of the adaptation period in a comprehensive preschool institution are analyzed. The factors that lead to manifestations of maladaptation in preschool children with limited psychophysical capabilities are revealed. Ways of psychological-pedagogical support for children with limited psychophysical capabilities are substantiated. It is emphasized that the psychological aspect of adaptation consists in adapting the individual to the needs of society, taking into account one's own motivations and interests. Socialization of the individual is the process of transforming a human being into a social individual, establishing it as an individual, including it in social life as an active and effective force. Socio-psychological adaptation of a person is the process of him acquiring a certain status, mastering certain social-psychological role functions. In the process of social and psychological adaptation, a person strives to achieve harmony between internal and external conditions of life and activity. As such adaptation is carried out, the adaptability of a person increases, with the completeness of which the adequacy of a person's mental activity to the given conditions of the environment and his activity in certain circumstances is achieved. The methodical principles of the study of the psychological features of the socio-psychological adaptation of older preschoolers with limited psychophysical capabilities are analyzed, where this psychodiagnostic set of methods comprehensively diagnoses the features of the socio-psychological adaptation of children. The organization of an empirical study and the results of psychodiagnosis of the psychological features of the socio-psychological adaptation of older preschoolers with limited psychophysical capabilities are analyzed: determination of the level of anxiety, adaptation and self-esteem of older preschoolers, analysis of the state of emotional attitude of preschoolers to the educational institution, features of self-assessment of mental qualities and emotional attitude to the institution preschool education of preschool children with different levels of anxiety.

Key words: senior preschool age, adaptation, socio-psychological adaptation, limited psychophysical capabilities, level of anxiety, level of adaptation, level of self-esteem, emotional attitude.

УДК 159.922.7-053.4:364-787.522-056.
21.3
DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.
2024.59.19](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.19)

Яновська Т.А.

к. психол. н.,
доцентка кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Гончарова Н.О.

к. психол. н.,
доцентка кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

У сучасному суспільстві гостро постає проблема адаптації та збереження психічного здоров'я особистості. Система освіти вимагає суттєвих змін методики, цінностей і змісту підготовки нової генерації до життя. Тому проблема адаптації дітей до умов перебування в закладі освіти є актуальною і потребує уваги

психологів, вихователів і батьків. Особливо важливою така проблема стосовно дітей з обмеженими психофізичними можливостями, які потребують постійного супроводу від фахівців – вихователів, психологів, логопедів тощо. Дезадаптація старших дошкільників, яка заважає соціалізації дитини, гармонійному

розвитку особистості, перешкоджає подальшій успішності в навчанні, загальній соціально-психологічній адаптації. Тому знаходження шляхів, подолання освітньої дезадаптації є важливою проблемою теорії психологічної науки й педагогічної практики.

У дослідженнях, проведених О. Гаяш, Л. Захаровою, О. Чеботарьовою, проаналізовані основні шляхи адаптації дітей. Учені вважають за необхідне проводити своєчасну діагностику психологічної готовності дитини як один із головних видів профілактики можливих труднощів в адаптації до освітнього середовища, передбачати широку сукупність інших чинників, що визначають успішність адаптації дітей. Своєчасне визначення чинників дезадаптації та надання допомоги неадаптованим дітям дасть змогу покращити їх процес навчання, запобігти великій кількості психологічних проблем у навчальному закладі [1, с. 56].

Актуальні наукові дослідження психологічних характеристик дітей із затримкою психічного розвитку засвідчують розповсюдження цієї проблеми на всю сферу психічного розвитку дитини, систему її емоційно-вольової регуляції поведінки, адаптації до соціального середовища. Про специфічні риси особистості, які характерні для дітей з обмеженими фізичними можливостями, ідеться в дослідженнях М. Конової, І. Ольховської, Н. Пахомової, Ю. Рібцун [2, с. 128]. Дослідники вважають, що дефіцитарність особистісної сфери цих дітей зумовлює особливості їхньої поведінки. У дослідженнях Н. Компанець, І. Мартиненко, О. Нагорної, Л. Прохоренко зазначено, що характерними для дітей з обмеженими психофізичними можливостями під час виконання навчальних завдань є специфічні особливості вольової сфери, які полягають у такому: вольовий імпульс актуальної потреби ніколи не викликає дії; у випадку необхідності здійснення вольових зусиль ці зусилля ніколи не докладаються для досягнення поставленої мети, найчастіше відбувається відмова від подальших дій. Тобто вольова сфера дітей не мотивована, не осмислена, несформована [3, с. 167]. На думку О. Ломакіної, Л. Трофименко, Г. Якимчук, дитина, яка має труднощі в спілкуванні, не вміє адаптувати свою поведінку до вимог ситуації спілкування й особливостей співрозмовника; вона відрізняється недиференційованістю оцінок себе й інших, стереотипізацією сприйняття навколишніх, що забезпечує перенесення досвіду ускладненого спілкування із ситуації в ситуацію [5, с. 39].

Здійснивши аналіз психологічних досліджень, підкреслимо, що проблема особливостей соціально-психологічної адаптації старших дошкільників є не досить вивченою, потребує

більш детального розгляду. Нерозкритими залишаються питання напряму вивчення спектру адаптаційних труднощів дітей старшого дошкільного віку з обмеженими психофізичними можливостями. Метою дослідження є теоретично вивчити й емпірично дослідити особливості соціально-психологічної адаптації старших дошкільників з обмеженими психофізичними можливостями.

Емпіричною базою дослідження є вибірка, до якої ввійшли 60 старших дошкільників із Миргородського навчально-виховного комплексу «Гелікон» (30 дітей – учні з обмеженими психофізичними можливостями (затримка психічного розвитку різного ступеня); 30 дітей, які не мають порушень у розвитку).

Розглянемо результати емпіричного дослідження тривожності дошкільників, отримані в ході проведення методики визначення тривожності дитини (за Н. Максимовою, К. Мілютіною) [4, с. 102].

Як видно з результатів дослідження, у 51% дошкільників виражена тривожність не є властивою. Їхня емоційна сфера характеризується позитивними емоційним налаштуванням і модальністю емоційних переживань. Вони не відчують негативних емоцій через імовірність несприятливого розвитку подій. Такі діти мають позитивний комунікативний досвід взаємодії з дорослими й однолітками, охоче відвідують заклад дошкільної освіти, налаштовані на контакти. При цьому 22% дошкільників схильні до середнього рівня тривожності, що говорить про наявність у дітей ситуативної тривожності. В одних ситуаціях, які стосуються окремих сфер життя, вони схильні до негативних переживань, в інших – відчують позитивні емоції. Також 27% дошкільників притаманна виражена тривожність. Вони переживають у більшості ситуацій, де мають негативний комунікативний досвід. Їхнє життєве налаштування часто проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують неприємностями, невдачами.

На наступному етапі дослідження проведено аналіз рівня адаптації й самооцінки старших дошкільників за допомогою методики «Дерево» (за Д. Лампентом, за описом Л. Пономаренко) [4, с. 164]. Як свідчать отримані дані, 37% респондентів властива низька самооцінка. Такі діти схильні недооцінювати власні можливості, негативно розцінюють свої навчальні уміння. Психологічним підґрунтям такої самооцінки є невпевненість у собі або ж «захисна» реакція дитини, коли відбувається декларування (самій собі) власного невміння, відсутності здатності, що дає змогу не докладати жодних зусиль. Така самооцінка в дітей сформована під впливом стабільного негативного оцінювання їхньої

особистості з боку вихователів, значущих дорослих та однолітків.

При цьому 17% дітей характеризуються вираженою неадекватною низькою самооцінкою, тобто їхні негативні уявлення про власну особистість мають крайній ступінь вираження, негативно впливають на перебіг стосунків з навколишніми й навчальну діяльність. На основі надмірно заниженого ставлення до своїх можливостей дошкільники часто проявляють сором'язливість, відчують труднощі в установленні контактів з навколишніми, де в разі найменших труднощів відмовляються від спілкування чи навчання. Така поведінка дітей викликає негативну оцінку дорослих, що ускладнює їхнє становище в колективі. Окрім цього, з'ясовано, що 5% досліджуваних із середньою адекватною самооцінкою орієнтовані на оптимальне ставлення й оцінювання своїх навчальних можливостей і психологічних якостей. Вони схильні ставити перед собою завдання середнього рівня складності й у більшості випадків їх виконують.

Також 58% респондентів притаманна висока самооцінка. Вони позитивно та на високому рівні розцінюють свої можливості й вираженість психологічних характеристик, позитивно оцінюють власну особистість загалом. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на суттєві викривлення у формуванні особистості дитини, її «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок навколишніх. При цьому 31% дошкільників із високою самооцінкою характеризується неадекватним її рівнем. Такі діти схильні завищено оцінювати свої якості й особистісні можливості, унаслідок чого вони вразливі до ситуацій, із якими не можуть упоратися, адже їхні реальні можливості не збігаються з оцінюванням самими дітьми. Маючи таку самооцінку, дошкільники ставлять перед собою нереальні цілі, досягнення яких часто неможливе для них, унаслідок чого вони відчують розчарування та психологічний дискомфорт. Надмірно завищена самооцінка дітей формується під впливом неадекватно завищеного оцінювання з боку дорослих, навіть коли результати діяльності дитини не є достатньо успішними. Як результат у дитини закріплюється неадекватне позитивне ставлення до свого «Я», що межує з відсутністю самокритичності.

Також визначимо різні аспекти адаптації дітей дошкільного віку. Як свідчать отримані результати, старші дошкільники характеризуються такими найбільш вираженими аспектами адаптації до закладу освіти, як нормальна адаптація (25%), комунікабельність і підтримка друзів (18%), завищена самооцінка (15%),

установка на подолання перешкод (12%). Значно меншою мірою дітям властиві втомлюваність і слабкість (12%), мотивація на розваги (9%), відстороненість (6%), кризовий адаптаційний стан (3%) як прояви дезадаптації в шкільному житті. Тобто респондентам більш властива орієнтація на встановлення стосунків з однолітками, прагнення пристосуватися до процесу навчання за позитивного оцінювання своїх психологічних якостей. При цьому дітям майже не властиві показники вираженої дезадаптації та переваги ігрової мотивації відвідування закладу освіти, що свідчить про адаптаційні проблеми.

Крім того, розглянемо результати дослідження емоційного аспекту адаптації дошкільників до освітнього середовища, отримані за методикою вивчення емоційного ставлення дітей до закладу освіти (за Г. Урунтаєвою, Ю. Афонькіною) [4, с. 201]. Як видно з отриманих даних, 46% респондентів мають позитивні емоції від навчання й перебування в закладі дошкільної освіти. Вони налаштовані на відвідування закладу, перебуваючи на заняттях, відчують позитивні емоції та задоволення, що свідчить про високу адаптованість досліджуваних. Також 18% дітей мають недиференційовані емоції під час перебування в закладі освіти, в одних ситуаціях вони характеризуються позитивними емоційними переживаннями, в інших – негативними. Для 36% досліджуваних є властивим домінування негативних емоцій під час відвідування ЗДО, що провокує в них страх, тривогу й негативні переживання. Такі діти не адаптовані до перебування в такому закладі, мають проблеми в пристосуванні до умов навчання та стосунків у ньому. Отже, серед старших дошкільників переважають позитивні емоції щодо закладу освіти, хоча зафіксована й незначна кількість досліджуваних із негативним ставленням до освітнього середовища.

Розглянемо особливості емоційних реакцій досліджуваних за методикою «Тест руки» (за З. Брайклінім, Е. Вагнером) [4, с. 217]. При цьому зосередимо увагу на емоційних реакціях, які стосуються виражених особистісних проблем дошкільників – агресії, страху, емоційності, залежності й демонстративності, тобто якостей, що найбільше пов'язані з порушеннями функціонування особистості.

Як свідчать результати дослідження, у 37% старших дошкільників зафіксовані прояви агресивних реакцій, вони можуть вороже сприймати ставлення навколишніх до них. При цьому 63% досліджуваних не відмітили агресивність у своїх відповідях, тому й не характеризуються вираженою агресивністю. Також 15% дошкільників притаманне переважання страху в сприйнятті стимульованого матеріалу до методики, вони тривожно

сприймають знаки соціуму, ставлення інших людей до них.

Окрім цього, встановлено, що 24% досліджуваних характеризуються вираженою емоційністю на соціальні впливи; емоції для них є більш важливими, ніж сам зміст повідомлення. Це відповідає специфіці психологічного розвитку в старшому дошкільному віці.

Також 17% дошкільників проявили залежність, тобто вони є залежними від навколишніх, не є самостійними. Така риса може провокувати агресивні прояви, оскільки проявляючи залежність від навколишніх, передусім дорослих, дитина може поводитися агресивно в тих випадках, коли їй пропонують самостійно щось зробити. Демонстративність (проявили 12% дітей) також може виражатися у формі агресивності, оскільки активне самоствердження часто поєднується в дошкільників із надмірною домінантністю й агресивністю. Тобто дошкільники переважно не характеризуються проявами агресії. Незначна частина досліджуваних усе ж має агресивні прояви в поведінці.

Для перевірки сформульованої гіпотези про наявність відмінностей у показниках адаптованості дітей із затримкою психічного розвитку та дітей із нормативним розвитком порівнюємо вираженість самооцінки й позитивного емоційного ставлення до закладу освіти як аспектів адаптованості в дітей двох досліджуваних груп. Як свідчать дані, 65% дітей із нормативним розвитком характеризуються високою самооцінкою, позитивно оцінюючи свої психологічні характеристики й особистісні якості, не переживають, як їх сприйматимуть інші діти та вихователі. Натомість 58% дошкільників із затримкою психічного розвитку характеризуються низькою самооцінкою. Вони, негативно розцінюючи свої можливості, очікують невдач у навчанні та спілкуванні з навколишніми, постійно налаштовані на конфлікти, незадоволення з боку дорослих, отримання поганих оцінок.

При цьому 72% дітей з нормативним розвитком характерне виражене позитивне емоційне ставлення до закладу освіти. Маючи загальне позитивне налаштування до стосунків із педагогами й однолітками, вони не тривожаться через можливі проблеми з ними. Натомість 60% дітей із затримкою психічного розвитку характеризуються негативним емоційним ставленням до закладу освіти, тривожаться, що їх можуть запитати про те, чого вони не знають, про можливі конфлікти з іншими дітьми, тому мають негативне ставлення до закладу освіти загалом.

Для доведення статистичної значимості відмінностей показників дітей двох груп використали критерій χ^2 -Пірсона, емпіричні значення якого за порівнянням показників самооцінки становлять 10,235, а емоційного ставлення

до школи – 10,852 при χ^2 – критичному 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p \leq 0,01$) і $k=2$. Тобто діти з обмеженими психічними можливостями дійсно характеризуються труднощами в адаптації до закладу освіти й зниженою самооцінкою.

Також для перевірки гіпотези порівнюємо вираженість агресивності й інших особливостей емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку та дітей з нормативним розвитком. Як свідчать дані, дошкільникам із ЗПР властиві відмінні показники емоційних реакцій. Зокрема, агресивність властива 61% дітей із ЗПР як наслідок порушення комунікації з навколишніми. Агресивність значно менше властива дошкільникам іншої групи (38%).

Дошкільники із ЗПР характеризуються вираженим почуттям страху, зафіксованим у 42% досліджуваних, і залежності – у 27%. Тобто, відчуваючи тривогу та нервово-психічне напруження, очікуючи конфліктів із навколишніми, несприятливого розвитку подій, такі діти мають виражені страхи – побоювання конкретних людей чи ситуацій при вираженій несамостійності, залежності від навколишніх. Натомість 94% дітей із нормальним рівнем розвитку не мають страхів і незалежні від навколишніх. Маючи можливість нормально взаємодіяти з іншими людьми, вони не відчувають страхів, а думка навколишніх для них хоч і є важливою, але не виражається в підкоренні іншим людям. Крім того, отримано незначне домінування показників демонстративності серед 21% дошкільників із нормативним розвитком. Це свідчить, що такі дошкільники, на противагу дітям із ЗПР, характеризуються більшою демонстративністю, їм легше проявляти особистісні характеристики. Також дітям властива виражена емоційність, що зафіксована в обох підгрупах досліджуваних. Більш емоційні дошкільники із ЗПР (48%), які бурхливо реагують на життєві ситуації. 26% представників іншої підгрупи також часто властива виражена емоційність, що можна вважати типовою рисою дошкільного віку.

Значення брахункукритерію χ^2 -Пірсона становлять за порівнянням агресивності – 12,345, страху – 7,234, емоційності – 7,234, залежності – 3,245, демонстративності – 3,245 при χ^2 – критичному 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p \leq 0,01$) і $k=2$.

Отже, діти з обмеженими психофізичними можливостями характеризуються труднощами в соціально-психологічній адаптації до умов освітнього середовища. Вони мають проблеми в адаптації, знижений рівень самооцінки й виражене негативне емоційне ставлення до освітнього середовища. Натомість дітям із нормативним розвитком властиво позитивне ставлення до закладу освіти, ознаки психічної адаптації до освітнього середовища, підвищена самооцінка.

Перспектива подальших досліджень полягає в установленні особливостей розвитку пізнавальної сфери дітей старшого дошкільного віку з обмеженими психофізичними можливостями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войтко В. Психолого-педагогічний супровід дітей із затримкою психічного розвитку : навчально-методичний посібник. Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2017. 148 с.
2. Пахомова Н., Кононова М. Спеціальна психологія. Полтава : АСМІ, 2015. 389 с.
3. Прохоренко Л. Стандартизація навчання школярів із порушеннями когнітивного розвитку. Київ : Симоненко О.І., 2019. 328 с.
4. Чала Ю. Психодіагностика : навчальний посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.
5. Шевченко Ю. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2020. № 3 (99). С. 35–44.